

A varázsló halála

A 90 éve elhunyt Csáth Gézára emlékezünk

„Oh, de borzasztó ez az elhagyatottság. Az utolsó kutya boldogabb nálam. Irigylem a fákat, az állatokat, a felhőket, mind élők a magok biológiai vagy fizikai életüket, csak nekem kell beszüntetnem mindent. Talán ölnöm kell!”

A haláltusáját vívó, iszonyatos kínok közt szenvedő Csáth jegyezte fel ezeket a sorokat, néhány hónappal halála előtt. És szinte az előzőek folytatásaként írta a következőket a bajai elmegyógyintézetben:

„Itt vagy gyilkolni, vagy megbolondulni kell a degenerált egyénnek. Én nem tudtam gyilkolni – tehát meg fogok bolondulni. Érzem, hogy Bajáról fognak temetni.”

Csáth Géza halála olyan volt, mint élete; tragikus és átlagon felüli. Hiába talált rá korábban oly nagy szenvedéllyel elutasított Istenére, s a háborúban teljesített katonai orvosi szolgálat idején hiába tört fel egyre erősebb hite, amelyről naplójában is tanúságot tesz:

„Valóban Isten kezét érzem. Isten segítő kezét. Valami rajtam kívül álló nagy és jóságos erő hatását. Ó, jó Istenem, ha élsz, és létezel, add most tudtomra ezt, hogy otthagyva a bűnös és önző élvezetek hajszolását, visszakerülhessek az igazi munkás és emberi életbe, amelyet olyan könnyelműen és meggondolatlanul elhagytam. Ha segítesz rajtam

és kivezetsz a labirintusból, ahol a fekete Minotaurusz talán már halálra kérészt engem, becsületesen meg fogom becsülni az élet szép kincseit, tehetségeimet, és egyetlen céloom lesz, hogy az embereket jobbakká, nemesebbekké és igazabbakká tegyem, s így hozzád közelebb hozzam őket. Ezt fogom tartani életem legszebb és legdicsebb feladatának, és úgy gondolom, hogy akkor te meg fogsz engem ajándékozni a megelégedésnek és a reménynek isteni ajándékaival, amelyek felülmúlnak minden e földön elérhető értéket és élvezetet. Ezzel a gondolattal és reménnyel indulok útnak, a Te szent fiadnak, Jézusnak a nevével ajkamon! Segíts engem! – és én sem fogom magam elhagyni.”

„Krisztus tanításait jobban bámulom és szeretem, mint valaha, és igyekszem dolgozni rajta, hogy ezen a földön a szeretet és jóság uralkodjék, és főszabály legyen.”

Megtérése és az önmaga által választott vezeklés – amely talán betegei, s főleg a háborús áldozatok önzetlen gyógyításában nyilvánult meg – azonban már nem tudták őt megmenteni a szörnyű végtől. Morfiumtól teljesen be-

számíthatatlanná vált elméje, feleségével kapcsolatos téveszméi, egyre jobban elhatalmasodó féltékenysége felesége és önmaga gyilkosává tették.

Különös módon a kortársak leírásai számos eltérést mutatnak nemcsak a halálát megelőző időszakról, hanem még halálának napjáról is.

Karinthy a Nyugatban megjelent búcsúbeszédében hat pisztolylövést említ (a valóságban három volt), amellyel Csáth meggyilkolta feleségét, Juhász Gyula szerint a bajai kórházban halt meg (valójában a szabadkai kórházból való szökése közben), Kosztolányi szerb katonaeorvosnak tulajdonítja Csáth megmentését első öngyilkossága után (a katonaeorvos valószínűleg nem szerb volt), de a legmegdöbbentőbb az, hogy szintén Kosztolányi az, aki szeptember 12-re teszi Csáth halálának dátumát. A szabadkai Anyakönyvi Hivatal halotti bizonyítványában ugyanis ez áll:

„MKU knjiga br. 71, 1187/1919. bejegyzés 1919. szeptember 13-án:

Özvegy Brenner József 1919. szeptember 11-én délután 6 órakor halt meg, 32 évesen.

Foglalkozása: orvos

Lakcíme: Szabadka I kör 84

Házastársa: néhai Jónás Olga

Szülei: Brenner József és néhai Decsy Etelka

Az elhalálozás helye: Szabadka tölgyfási erdői között

A halál oka: önmérgezés”

A szokatlan események Csáth halálával még nem értek véget. Csáth holttestét – saját rendelkezésének megfelelően – úgy boncolták fel, hogy szívét, máját és agyát egy külön dobozban Pestre szállíttassák el az Elme- és Idegkórtani Klinikára. Csáth azt szerette volna, ha szerveit halála után azon a klinikán vizsgálják majd meg, ahol ő dolgozott. Viszont a három szervből csak az agyvelő jutott el Pestre, s sajnos – talán a rossz tárolásnak köszönhetően – az is felbomlott állapotban. Így aztán a vizsgálatra alkalmatlan agyvelőt Csáth egyik orvoskollégája, s egyben barátja a klinika kertjében temette el.

Csáth Géza teste ma jelöletlen sírban nyugszik szülővárosában, Szabadkán, mivel valamikori egyszerű síremlékét már régen lerombolták. Testének egy másik darabja pedig, az agyvelő Budapesten pihen, a Balassa utcai klinika kertjének árnyas fái alatt.

Az író pokoljárásáról, a halálát megelőző időszakról s tragikus haláláról a következőkben álljanak itt a legszemélyesebb vallomások; magától Csáthtól, és kedves barátaitól, szeretett író társaitól.

Csáth Géza: valószínűleg kórházi feljegyzés 1918-, vagy 1919-ből, betűhú közlés

„Desirének.

1917 nyarán azt álmodtam, hogy meg kellett halnom. De még egy napot engedtek, hogy az életbe visszatérjek. Ekkor Omnibuszon érkeztem és O. várt engem

az Andrassy út és a Wörösmarty utca sarkán, hogy még egy napot jól eltöltünk. Azonban (borús szeptemberi nap volt) én olyan borzalmasan éreztem magam, hogy csak róttuk az utcákat szótlanul – és elérkezett az este, válni kellett. Elkísért még a Boráros-téri hidig (onnan kellett indulnom) a lépcső alján megállt, hidegen megcsókolt, majd feljött 4 lépcsőt és forrón átölelt és fojtottan sírt, azt mondta fájtnak, hogy hidegen válok el tőle én azonban kibontakoztam és felszaladtam a hídra.”

Kosztolányi Dezső: Csáth Géza betegségéről és haláláról, részlet (Nyugat, 1919.)

„Leírhatatlanul sokat szenvedett. Vértanútestén nem volt egyetlen fillérsnyi helyecske sem, melyet föl ne tépett volna az oltótű. Tályogok keletkeztek rajta, és szíjjakkal kötötte át a lábát, hogy valahogy vánszorogni tudjon. Így dolgozott évekig. Naponta ellátta orvosi teendőit a kis bácskai faluban, és míg lehajtott fővel ballagott a biztos halál felé, sok-sok embernek adta vissza egészségét. Hogy milyen helyzetbe került, azt az utolsó hónapjáig nagyon jól tudta. Néha azt is, hogy nincs belőle kivezető út. Mint orvos, figyelte magát, és kísérletezett testével. Váltogatta a mérgeit, a morfiomot a pantoponnal és az ópiummal, de akár a hínárba került úszó, egyre jobban belebonyolódott. Hogy a soványító morfiomot ellensúlyozza, hízókúrát használt arzénnel, minek következtében a felismerhetetlenségig meghízott. Aztán, hogy lefogyjon, nyomban ebéd után hánytatót vett be. Évekig csak nyitott szemmel aludt, könnyű, egészségtelen álommal. Annyira zavarta a legkisebb nesz, hogy lefekvéskor még a zsebóráját is megállította. A túrhetetlen fizikai rosszullettől sarkallva egyszer-másszor elhatározta, hogy leszokik a szenvedélyéről, és bezáratta magát egy szanatóriumba. Ez azonban afféle jámbor öncsalás volt. Már bejövetelekor cipőbőre alá csempészte a morfiomot. Kijövet pedig újra rákapott a régi adagra.”

Csáth Géza levele Kosztolányi Dezsőnek 1919. június 25.

„Mindenekelőtt fogadd köszönetemet, hogy betegségemmel törődtél, és még a nyáron is minden módon rá akartál beszélni az elvonási kúrára. Ha több eszem lett volna, azaz, ha elegendő képzetem lett volna arról, hogy mire képes az aszsonyi gonoszság – fölmentem volna Bécsbe. – Pedig ma már jól tudom, hogy *Ti tudtátok*, hogy micsoda ostoba baromságot követtem el házasságommal. Hogy egy legmagasabb rafinériájú címeres szajhát vettem nőül, aki rossz volt és ördögi. Rettenetes sors. Érdekes, hogy álmomban O.-t mindig mint rossz nőt láttam. Ébren mindig félre tudott vezetni. Sejttem, hogy 1914. aug.-ban és 1915 őszén téged is elcsábított. Valódi gonosz nő volt, aki mesterien értett hozzá, hogy félrevezessen. Ez azonban még erényszámba megy, ha elgondoljuk, hogy végül szándékosan leleplezte saját gonoszságát – oly rémes módon, hogy 4 havi kutatás, kínlódás után a bolondokházába juttatott. Így most onnan kikerülve már egyáltalán nem intézhetem el ügyeimet, mint egy rendes ember. Még ki sem dobhatom őt. Rám fogják, hogy örült, bolond, képzelődő vagyok – fél-

tékenységi téves eszméim vannak, stb., stb. Itt már nincs más elintézés, mint a pisztoly vagy a scopolamin. X.6-ig főbe kell magamat durrantanom.”

Kosztolányi Dezső: Csáth Géza betegségéről és haláláról

„Vajon meg lehetett volna-e valamiképp menteni? Alig hiszem. A fizikai elkülönítés, a szer föltétlen megvonása csak a testi épségét mozdította volna elő talán, és az utolsó véres tragédiát gátolja meg, de semmi esetre se lelki betegsége kifejlődését, melyet a morfium eltakart pár évig, a maga forró és sűrű ködfátyolával. A morfinizmus mindig okozat és nem ok. Mikor ő ehhez a mérgehez nyúlt, öntudatlanul is tudta, hogy a kisebb veszély választja a nagyobb helyett. Menekülni próbált a melankólia elől, mely túlvilágian – édes dallal zengett írásaiban. Schumann fájó panaszra hasonlít ehhez, annak a zeneszerzőnek a sírása, ki ugyanezzel a betegséggel volt terhes. Egy darabig átmenthette ezt a művészetébe, aztán már sok volt, a befogadó közeg nem vette át, és össze-roppantotta a testét. Különbözik a tragédiája messze visszaágazik az életbe. Az, hogy elmeorvosnak készült, talán öntudat alatti kirezgése volt annak a megismerésnek, hogy beteg, és magán akar segíteni.”

Csáth Géza: feljegyzés

„Ha eljő az idő, hogy meg kell halnom: akkor befecskendezek először 0,02 g morfint. Elszívok egy cigarettát, várok 20 percet, de nem többet. Ezután 3×0,06 g morfint. Mire egészen álmos leszek. Ekkor veszem a kloroformos üveget és egy zsebkendőt. Ezt rákötöm az orromra, a kezeimet pedig bedugom a nadrágszíj alá szorosán. Ez után olvasok hangosan: 1, 2, 3, 4.

Ez elég gyáva halál, de haljon meg bátrabban (egy pisztolylövéssel) az, aki az élettől teljesen megundorodott. Én azonban szeretném és imádnám az életet – és csak azért halok meg, hogy ocsmány szenvedések elől meneküljek.”

Csáth Géza végrendelete, amelyet 8 db orvosi vénylapjára írt 1919. július 2-án

(betűhú közlés, az író elmeállapotát is tükröző hibákat nem javítottuk ki)

Kedves Dezső! VII. 2.

A leltárban (amely egy vörös Könyv) a rendelő fekete szekrény = fiókban : megtalálsz feljegyezve mindent, ami az enyém. Ami a lakásban van: minden az enyém, az én pénzből lett véve, Kivéve O. kelengyét. Ezzel intézkedj apuskától kért tanács alapján. (Szeretném, ha mindent Mádinak adnál).

Másoké a következő dolgok:
íróasztal a rendelőben a Községé.
a fekete szekrény " Lollocké

a gyerekkocsi – Karácsonyi Loncié
 a gyerek-szék – Aneréké
 a rézágy – K. Loncié
 a konyha és spájz állványok – a Községé.

Minden egyéb az enyém s ezekről így rendelkezem.

Mádié a hálószoba és a Könyvtár és Kottatár fele ezt osszátok meg.
 Ami felől én külön nem intézkedtem, hogy másé legyen, az mind a tiéd.
 Kézirataim kiadási joga Kis Keresztfiamé Bandikáé.

A széles diván a tiéd. Ebédlő rendelő, konyha, stb tiéd, pianino, konyhaedény ott mind a tiéd.

Az apánál lévő gyémánt gyűrű Mádyé. A többi ékszert oszd fel Antika, Lujza néni, Anyika között.

Az apánál van 6000 korona. Ennek fele tiéd, fele Bandikáé. Azonban rád hárul hogy kiegyenlítsd (ha muszáj) a következő adósságokat:

Jónás papa: 2000 Kor és semmi több de csak akkor ha írást mutat.

Miklós bácsi 2000 kor és ennek 1914 XI 1től járó 6% kamatai

Keleti műszerész: 600-700 kor

Garay " 100-300 kor (?)

Ebből a névsorból láthatod : miért tettem hozzá ezt: „ha muszáj.”

Bella néninél egy vadászfenyverem van – ez Bikali Ferenczé volt t. szolgámé legyen (Utolsó posta : Böhönye) Szerenyér-i lakosé.

Édes apámnak add oda gyermekkori naplóim közül, amelyeket jónak látod.

(De add oda mindenesetre: a 897–900 éveket)

Mondd meg apukának, hogy nagyon szerettem őt, ragaszkodtam hozzá és igen fájt nekem hogy ő nem viszonzta szeretetemet úgy, ahogy szerettem volna. Fájt, hogy már Palicson elejtett engem: a betegségem miatt és ellene volt Szabadkai letelepedésemnek. Holott ha akkor ott letelepszem: megmenekülök. De a legborzasztóbb hogy félbolond állapotomban ott hagytott Pesten házasodni és nem vitt haza.

Anyikának köszönöm jóságát és mondd meg neki, hogy különösen hálás vagyok, amiért Olgát helyesen diagnosztizálta már az első alkalommal.

Apámnak, Anyikának és Lacinak adj egy-egy emléket tőlem, amit jónak látsz. Ezt jól gondold meg!!

Arcképeimet te gyűjtsd össze és Desirénél legyenek, szerelmes levelezésünkkel együtt, ha regényt ír rólam, utána azonban vedd vissza tőle. A levelezés úgy állítandó össze, hogy az én levelem után O. válasza következék.

A rokonok közül : Lálíka néni, Lujza néni, Anta, Eötvös, Desiré, Árpi, Bella, Margit, Lujza, Öreg Jóska mind kapjanak egy-egy emléket: képek, vázák, edények, szobrok közül belátásod szerint. Légy gavallér.

A férfi ruhák – a tiéd

A női " (én vettem) Mádyé.

A kárhozatos zöld kendőt: add Lujzának, neki szerencsét fog hozni.

Az írószoba a tiéd.

Szalón – Mádyé.

4 Perzsa közül egy a Mádyé, ezt ő válassza ki. A két szerb szőnyeg Mádié.

– A két takaró közül – te választasz

A szebbik divánpárna a tiéd, a másik és a szerb tarisznya a Mádyé.

Órák a tiéd.

Nagymama volt órája – tiéd.

Olga órája – Gizi nővéréé, azzal az üzenettel, hogy tudom: ő is kerítette Olgát és elősegítette undok piszkos kalandjait.

Az összes neked szóló leveleket, amiket halálom után kapni fogsz olvastasd el D. -vel.

Neki mindenről kell tudni. Ezt kiegészíti: Walker naplóm, amit rakj össze (a Wertherin ládában Roth Kovácsnál) és egyéb szexuális naplóim. Ezeket ne bizd senkire és szállítsd el a Wertherin ládában, Kézirataimmal együtt. Amit D. nek átadsz – azt gondosan olvasd el: vannak dolgok, amiket ő ne tudjon. (Ezt te meg fogod tudni ítélni.)

Életem utolsó keserves esztendejének megírásához szükségesek azok a jegyzetek melyek a zöld csíkos rendelő könyvben és a Z. X. jelzésű könyvben vannak.

Az orvosi jellegű jegyzeteket külön gyűjtsd az utóbbiból és egyéb helyekről. Ezek kiadandók nevem alatt, de Sch. Gyula kell hogy revideálja előbb.

A Községben még künn van 1500-3000 kor. készpénz. Erről jegyzet szól a zöld csíkos könyvben. Mint örökös hajtsd be a pénzeket. A jan. 1 ig szóló adósok fehér papírra vannak írva betűrendben. Az innen túl újra kell revideálni a könyvet: jól írta-e ki Olga az adósokat (I.1 – IV. 16ig) és törölte-e az előbbi listáról azokat, akik fizettek.

Két kívánságom van: ezzel szemben.

1.) Pókász menjen Rákospalotára évre elvonó kúrára és szüntesse be végkép az ivást mert őt nagyon roncsolja (abcens benuvása és reszketése van)

2.) Te add ki az útját nőcskédnek! Nem jó egy nőhöz szokni. Bűn mint a morfinozniús.[!] Beidegezni az agyunkat valamire amit egy napon elveszthetünk az rémesen veszélyes dolog. (lásd. Andort). Soha csak egy nővel ne foglalkozz. Legalább 2 nővel állj állandóan viszonyban.

Ne házasodj! Ha egy nőtől szép ha gyermeked született akkor a gyerekeket adoptálhatod és élvezheted az apai örömeiket.

Ha intenzíven akarod: büntetlenül felcsinálhatsz bármilyen úri (nem szűz) lányt. Azután álld ki a család pressióját, de ne engedj a házassági ajánlatoknak, hanem jelentsd ki hogy nem, vagy most nem. Szóval: nem. Ha nem lettem volna: buta, kényelmes és szerelmes – így tettem volna O.val – Ma is egészséges lennék s ő hú szerető lenne. Legalább is annyira hú mint egy szeretőtől elvárható. Légy bátor és határozott.

Ha egy nőbe belészeretsz – menekülj tőle, mert a szerelem ha boldog is elpusztítja az egyéniséget. A szerelem túlságosan angazsálja az agyat a coitusoknál

mindenféle képzetekkel s így rontja az akaratot. De főleg rabság és a nő igájába hajt.

Igazi férfi ne tőrjön semiféle rabságot. Ezeket a tanításokat szintén gyűjtsd össze és add ki.

Fontos pont: sohase vegyetek el nőt, aki odaadta magát a házasság előtt, mert ez azt jelenti, hogy a bujasága nagyobb mint a szerelme.

A menyasszony megismerésére szükséges, hogy nők alaposan kérdezzenek utána, és véle soká társaságban legyenek. Olyanok, akikről a nőcske nem tudja hogy kének. Ez egy okos elővigyázat, de csak akkor alkalmazandó, ha az inspectio / a megtekintés / kedvező. Mert rendszeren a szem játék, ruha, viselkedés, járás, látása elég, hogy felismerjük a született kéjnőt. Ez a felismerés – guoad coitus kedvező, de guoad házasság kedvezőtlen.

Margit majdnem olyan buja (bár sokkal kevésbé gonosz) nő mint O. Vele szakíts gyorsan!! Ez az utolsó kívánságom. Rendezkedj be Szabadkán és élj finom modaime életet. Foglakozz üzletekkel!

De itt ezekről nem írok többet.

Sokszor ölel

Joska

[A boríték hátlapján:]

A levelek a vér rokonoknak otthon, mindenki másnak – csakis Cafeban vagy más nyilvános helyen adandók át.

Kosztolányi Dezső: Csáth Géza betegségéről és haláláról, részlet

„Így történt, hogy feleségét július 22-én délután a rendelőszobájában három revolverlövessel agyonlőtte. A szerencsétlen asszonyt kislánya mellett érte az első lövés, még volt annyi ereje, hogy a szomszédsághoz meneküljön, hol egy óra múlva meghalt. Utána Csáth Géza fölvágta karján az ereit, és nagy adag morfiumot is vett be, de egy szerb katonaoorvos rögtön gyomormosást végzett, bekötözte őt, s megmentette az életnek. Még aznap este a bajai kórházba szállították, hol többször meglátogatta az öccse, kinek nem akarta elhinni, hogy a felesége meghalt, habár a temetési számlákat is felmutatta neki. Baján szeptember első napjáig ápolták őt, aztán az itteni kórház elmeosztályára hozták. Szeptember 11-ről 12-re virradó éjjel megszökött, és 12-én reggel hat órakor – kórházi nadrágban, csíkos kórházi sapkában és zsakettben – beállított gyógyszerész – nagybátyjához, kitől morfiumot és antropint kért. Természetesen nem kapott. Félórai ott időzés után távozott, és Budapest felé indult gyalog, a nagybátyjától kért száz koronával. El is jutott a demarkációs vonalig, hol a katonák föltartóztatták, és visszafelé kezdték kísérni. Ő könyörgött, hogy lőjék agyon, mert nem akart a kórházba visszamenni. Mikor a katonák nem teljesítették a kívánságát, a magánál levő és – nem tudni hogyan és honnan szerzett – mérget lenyelte, és szeptember 12-én este hat órakor meghalt. Holttestét másnap hozták be kocsin a városba, és az itteni temető halottasházában ravatalozták fel.”

Juhász Gyula: Falusi idill (Délmagyarország, 1919. okt. 4.)

Csáth Géza, a modern magyar irodalom egyik nagy reménysége, meghalt a bajai kórházban. Önmaga vetett véget tragikus életének, meghalt harminckét éves korában, mert az idegeit tönkretette a háború és a forradalom. Pedig éppen orvosa volt az idegeknek, a nagynevű Moravcsik professzor egyik legkülönb tanítványa. Magyar tragédia az övé. A háborútól összetörve, falura menekült, körorvos lett a Bácskában. A magyar Maupassant; ezt mondotta róla régebben e sorok írója, akinek barátja volt Csáth Géza. És most Maupassant sorsa érte utol a magyar novella fiatal és kedves mesterét, aki utóbb a morfiumhoz folyamodott enyhülésért. Szabó Dezső a falura küldi író-hősét, hogy ott új erőt merítsen a hazai humuszból. Csáth Gézára nézve, íme, tragikussá vált a falusi idill. Hat éve egy névjegyen e sorok írójának, aki szinte súlyos idegbajba esett, azt üzenté Csáth Géza, az orvos és barát, hogy a harmincadik éven túl csak javulhat az idegesség. Szegény jó Csáth Gézáé immár örökre meggyógyult. Délutáni álmát, amelyről a legszebb modern elbeszélések egyikét írta, most már zavartalanul és morfium nélkül álmodhatja a csöndes vidéki temetőben. Harmincegy évet élt, de ez a rövid élet nagy és mély szenzációkkal szolgált neki is, a magyar irodalomnak is.

Karinthy Frigyes: Csáth Géza (Nyugat, 1919. november)

Egy nagytehetségű íróról kellene írnom búcsúztatót: pillanatra se feledve hitemet, hogy mikor íróról beszélünk művekről kell szólanunk – nagy regényekről, drámákról, költeményekről, amiknek a művész eszköze és edénye volt, amikhez a művész személye egy érdekes illusztráció csak, adalék és adat, példázat a tanulság mellé. A valódi művész ösztönszerű józansággal, nem álszerénységből tiltakozott mindig ama bizonyos émelygős és műkedvelős kritikai szemlélet ellen, mely a mű mögé szaglászva, egy „érdekes élet”, egy „izgalmas egyéniség” hatásos beállítására használ fel minden alkotást.

Jól tudom és jól érzem ezt: és ha Csáth Gézát temetve, mégse tudok most egyebet tenni, minthogy végtelen szomorúsággal és megindulással idézem az ő élő és ismerős arcát, melynek immár minden vonását egy csodálatosan tragikus végzet magyarázza meg, mint képírást a felfedezett szöveg: jól tudom azt is, hogy ez a tragédia nem kulcsa az ő író munkásságának és ez a munkásság se kulcsa az ő tragédiájának. Sokkal mélyebb és ősbibb gyökerek rándultak meg, mikor ez a ritka fatörzs kidőlt. Csáth Géza magyar író volt: Magyarország drámája előtt érett meg és Magyarország drámájában esett el. Egy élet története egyben önmagát példázó drámája és regénye is annak az életnek – az ő élete magyar regény volt, romantikus és szertelen.

Magát a hőst is mintha Jókai fantáziája rajzolta volna meg: az a lelkes és gyermekesen rajongó képzelet, mely telhetetlenül halmoz föl minden tökéletességet, akár szükség van rá a jellemzésben, akár nem. Kárpáthy Zoltánra kellett gondolnom, Innocence, az Enyém, a Tied, az Övé boldogtalan hőisére,

Baradlayra, a kőszívű ember fiára, a lélekidomárra és a többiekre. Csáth Géza valódi regényhős volt, a szónak klasszikus és eszményi értelmében. Szép férfi volt, festői szempontból és intellektuális szempontból is: testi mivolta egy különös és ritka szenvedélyű léleknek ingerlő titkát sejtette: az a szépség, ami kifejez valamit, nem véletlen találkozása vonalaknak és színeknek. Kiváló volt testben éppúgy, mint lélekben. Minden képesség, ami a mai európai embert kifejezi, pazar pompában bontakozott ki benne. Költő volt és művész és tudós. Rajzolt és festett, képzett muzsikus volt gyakorlatban és elméletben. Zenekritikáiban a legnemesebb irodalmi ízlés párosult komoly hozzáértéssel – modern volt, a szónak abban a valódi jelentésében, amivel az emberi kultúra ismeretének birtokában szólunk hozzá a kultúra fejlődéséhez: nem a futuristáknak kultúrák felületén dühöngő kánkán-tánca szerint. Mint orvost, a tudomány legrejtettebb és leggazdagabb területe érdekelte: az a határterület, ahol test és lélek örök háborúja kell, hogy eldőljön: az ideggyógyászat. Mint az ország egyik legelőkelőbb klinikájának asszisztense, szenvedéllyel merül el az új elemző lélektan elméleti és gyakorlati tanulmányozásában: szaktanulmányjaiban gazdag ötletekkel gyarapítja a vajúdó, új tudományt.

Úr a gondolatok és művészetek világában, mint ahogy valódi úr az emberek között: választékos, művelt és komoly ünnep volt beszélgetni vele: szinte atyai az az önzetlen jóság és melegség, amivel érdeklődni tud minden dolgunk iránt, hogy megértse és tanácsot adjon, anélkül, hogy cserébe ő is könnyítsen lelkén bizalmas vallomással – mert érdeklődésében nincs semmi mohó és tolakodó. Belletrista minőségében – ami bennünket szorosabban érdekel – a kifogástalan formákban megnyilatkozó humanista típusához tartozik: egyébként azok közt tűnik fel először, akik e század elején az új magyar irodalom – immár halványuló – fénykorát képviselték. Színpadi műveiben meleg és álmodozó, novelláiban álmodozó és okos, bírálataiban okos és bátor. Képességei, amiket felsoroltunk, végeredményben a valódi művészt határozzák meg, nem tehetségére jellemző, hogy kitűnő író is volt: művészi egyéniségeit jellemzik egyéb tehetségei.

És ez a pompás élet, öröme mindazoknak, akikre átsugárzott és nyeresége az ország kultúrájának, tragikus és romantikus módon egyszerre összeroppan – s azon túl a Jókai regény drámai gyorsasággal rohan a katasztrófa felé, történelmi dimenziók háttérében. Kitor a háború: orvosi minőségébe kerül a forgatagba, eltűnik és felmerül. Néhányszor Pesten látjuk: ha beszélsz vele, az aki volt: mély és okos. De hangulatában van valami elborult, komoly sejtelmek árnyéka. Váratlanul elhagyja állását, elhagyja a várost, ahová minden érdeklődése és becsvágya kötötte. Feleségével és kisgyermekével elrejtőzik valahol vidéken – megszakít minden vonatkozást tudománnyal és irodalommal. Hozzá tartozói, akiknél érdeklődünk, valami kedélybetegségről beszélnek. Egy napon, rendelőszobájában, hat revolverlövessel agyonlövi a feleségét és felvágja az ereit, kórházba viszik, mint örültet: hetek múlva megszökik a kórházból, száz koronával a zsebében megindul Pest felé. Eléri a demarkációs vonalat: egy erdő szélén katonák állják el az útját.

És az egykori hős, minden szépséges remények és lehetőségek dédelgett kedvence, ott áll most, lerongyolódva, lesoványodva, árnyéka önmagának, rimánkodik a katonáknak, hogy engedjék tovább, szelíden magyarázza, hogy dolga van Pesten – egyik tanárát emlegeti, akivel okvetlenül beszélnie kell. Es-

teledik, hideg szépia felhők sávozzák az eget. A katonák röhögnek és lökdösik visszafelé. Kitépi magát, futni kezd. Utána lőnek, nem találja golyó, de az emberek utolérik, leteperik. Megadja magát és megindul, a katonákkal visszafelé. Egy óvatlan pillanatban üvegcsét szed elő zsebéből és kiissza a tartalmát: összeesik és ott pusztul el harmincegy éves korában a szabad ég alatt az országúton – a növekvő sötétben megdöbbenve, kíváncsian hajol szegény, szegény, megbékült arca fölé a két durva katonaarca.

Ezt a képet látom, élesen, sötéten, ezt a jelenetet, amelynél nem voltam jelen – és egy másikat, ami nem tudom miért kapcsolódik ehhez képzeletemben, valahányszor eszembe jutsz majd Csáth Géza, boldogtalan, drága barátom, akit nagyon szerettem. Állunk együtt a tébolyda hideg folyosóján: túl a vasajtón, mely hasonlatos ama sötét sziklához, hová a legszörnyűbb tercinákat írta Dante látomása. Rendes napi körútjára kísértem el: fehér köpenyben áll, egyik kezével fogja a kilincset, indulni készült, de nem megy még. Egy nő tartja vissza – a mellékszobából rohant ki, zilált hajakkal, melyekből csomókat tépett ki az öncsonkító düh. Évek óta dolgozik ez a megszállott lélek egy szörnyűséges világrendszeren, melyben napok és holdak és csillagok születnek, iszonytató kozmosza a kétségbeesésnek, egy ismeretlen Lény akaratából, aki (az örült nő kötetekre való értekezésekben fejtette ki ezt) az egész világot csak azért teremtette, hogy őt megkapja és ízenként kínozza halálra. Az utóbbi időben ez a Lény az örült látomásaiban összezavarodott a kezelő orvos személyével: most is azért rohant ki, hogy arcába hörögje mániákus vádjait. Azzal vádolja, hogy meg akarja ölni, ráismer, hiába vette fel orvosi álruháját, hogy belopózzon hozzá – ráismer, ő az, a Démon, minden borzalomnak és nyomorúságnak felidézője, teremtője e szörnyű világnak, melyből nincs menekvés. Csáth Géza szótlanul és türelemmel hallgatja végig, a kilincset fogja, nem mozdul. Én nyugtalanokodni kezdek, nem mennénk-e inkább, attól tartok, hogy mindjárt ráveti magát az örült.

De nem – az átkozódó nőt zavarba hozta ez a megadó hallgatás, összekuszálódnak a szavak, egyszerre minden átmenet nélkül kínosan és szégyenlősen nevetni kezd, viccelő tónusba csap át, mint valaki, aki hirtelen megijedt és tréfásra szeretné fordítani a helyzetet. Meglepetve nézek Csáth Gézára és különös döbbenet villan át rajtam. Az orvos elborult szemmel mereven néz az örült szemébe: tekintetében furcsa, tűnődő, szórakozott, fáradt kíváncsiság. Nem figyel: elgondolkodik, mintha meg akarna érteni valamit: – valamit, ami nem a tárgyra vonatkozik, amit vizsgálni és tanulmányozni lehet – hanem önönmagára, minden titkok megfeythetetlen titkára.

Most már tudom: abban a pillanatban a végzetét látta: az erdőt, a kései országutat, a két idegen katonát, elvégzett végzetét mindennek, ami ezen a Földön, ebben a világrészben és ebben az országban több és jobb és szebb és igazabb akart lenni a röhögő, durva közönnél – végzetét a halandó szeretetnek a halhatatlan gyűlölet világában.

Kosztolányi Dezső: Csáth Géza betegségéről és haláláról, részlet

„Bele kell nyugodnom, hogy az élet nem olyan, mint ahogy elképzeljük, de olyan, mint amilyennek mutatkozik. Csáth Géza, kiben egy volt a zene és az

értelem, a szín és a világosság, a költészet és a tudomány, csonka pályát mutat. Tizenkilenc éves korában, mikor nálunk még nem is álmodoztak modern irodalomról, egy vidéki lapban egymás után jelenteti meg novelláit. Nyelveket nem tudott, egy magyar kisvárosban, elszigetelten minden hatástól, önnönmagának mélységes mélyeit búvárolta, és a lidércnyomás, melyről álmodott, később valósággá vált. Gyönyörűen rajzolt, festett, hegedült, zongorázott, zenét szerzett, akárcsak lelki rokona, akit nem ismert, E. T. A. Hoffmann. Nyugodtabb korban biztosan visszatérnek még reá az irodalom történései. Különös, fáradt és nemes hajtása ő a magyarságnak. Anyai ágon leszármazottja azoknak a tolnai Decsyeknek, kik már a XVI. században emlékezetessé tették nevünket irodalmunk történetében.

Utolsó akarata az volt, mint a fönt közöltem levélből kitűnik, hogy agyát, szívét és máját vegyék ki testéből, és vizsgálják meg a klinikán. Ezzel a rendelkezésével az életen túl is az igazságot kereste, mivoltának a titkát. Úgy rémlik, én is a parancsának engedelmeskedtem, mikor itt le igyekeztem írni szenvedését, bajnoktestének megrokkanását és küzdelmét, fényes lelkének elfakulását, hogy megértve – és megértetve másokkal – tragédiáját, kisebbítsem azt az el nem múló fájdalmat, melyet korai és igaztalan halálán érzek.”

Epilógus (Csáth Géza: A kék csónak, részlet)

„Október – az a hervadó asszony, aki messze az országúton valahol gyászruhában ment, elküldte hozzánk legforróbb sóhajtását. Meleg volt a levegő, akár egy májusi estén, és nedvesség nélküli.

De a nyári várakozás perzselő vágyai messze szállottak tőlem. A nádasban gyulladtak ki talán, mint apró lidérctüzek. Húnyt szemekkel is láttam őket. Igen, jól láttam a vágyaimat: a nyári várakozás forró, fehértestű leányait, akik messze a nádasban gázoltak hosszú, karcsú bokáikkal, és fáztak a vízben.

Mehettem a vasútra, könnyed és víg voltam, füttyültem. A kék csónakban ekkor nyithatta föl Chloe a szürke szemeit...

Amikor a vonat elhagyta a szőlőskerteket, szakaszomba belépett egy sápadt, szürke árnyék: a Szomorúság – és leült velem szemben.

De ekkor már nem tudtam leszállni. A mozdony rohant velem.”

Szerkesztette és az összekötő szöveget írta: Elek Szilvia